

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Russologica IV (2011)

Teresa Żeberek

Konceptualizacja obawy w języku rosyjskim i polskim

L. Jordanskaja omawiając semantykę wyrazów oznaczających uczucie strachu zestawia trzy leksemy i trzy identyfikowane z nimi sytuacje: *X boi się, X niepokoi się, X obawia się* (ros.: *боятся, беспокоится, тревожится*, do których możemy też dodać: *онащается*). Różnicę między nimi objaśnia Jordanskaja w następujący sposób: w niepokoiu i obawie jest mniej niż w strachu pewności co do zaistnienia niepożądanego wydarzenia: jeżeli X mówi, że obawia się czegoś, niepokoi się czymś, to myśli, że jemu lub jego bliskim może się zdarzyć coś złego, ale nie ma pewności, że tak będzie¹. Kazimierz Brodziński o *obawie* pisze: *Obawa jest to pośredni stan bojaźni, w którym człowiek lubo się lęka nieprzyjemnego zdarzenia, nie jest atoli pewny, że się zdarzy i nie bez nadziei, że się odwróci. Obawa jest więcej niż niespokojność, a mniej niż bojaźń* (SJP). W każdym jednak wypadku, zarówno przy uczuciu strachu, jak i niepokoiu czy obawy, X odczuwa pasywnie-negatywny stan emocjonalny, spowodowany tym, że wydarzenie Y jest prawdopodobne, że może być ono złe dla niego lub osoby bliskiej. Nie jest jednak w stanie temu przeciwdziałać, jak np. wtedy, gdy odczuwa gniew i następuje jego reakcja, tu czuje swoją bezradność, ma poczucie własnej słabości². W takich sytuacjach uwidoczni się, jak zauważa J. Puzynina, znaczenie 'zdawać sobie sprawę, mieć świadomość czegoś', podobnie jak to ma miejsce, gdy używamy wyrazów *чувствовать* w znaczeniu 'uświadamiać sobie coś, zdawać sobie sprawę z czegoś'³.

Jak pisze A.M. Lewicki, powołując się na A. Wierzbicką, dla *obawy* można zaproponować następującą eksplikację: *obawiam się (kogoś lub czegoś)* 'myślę, że ktoś może zrobić mi coś złego, że może stać się coś, co pragnę, aby się nie stało'. Przy takiej eksplikacji w treści tego słowa komponent *czuję* jest podporządkowany komponentowi *myślę*. Czy w takim wypadku obawa jest w ogóle uczuciem? – zastanawia

¹ L. Jordanskaja, *Próba leksykograficznego opisu znaczeń grupy rosyjskich słów oznaczających uczucia*, [w:] *Semantyka i słownik*, pod red. A. Wierzbickiej, Wydawnictwo „Ossolineum”, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 121-122.

² Ibidem, s. 122.

³ J. Puzynina, *Uczucia a postawy w języku polskim*, „Język a Kultura”, t. 14: *Uczucia w języku i tekście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000, s. 13.

się Wierzbicka. Natomiast strach i lęk odbierane są nieco inaczej: *on boi się* 'on czuje się tak, jak zwykle się czujemy, kiedy sądzimy, że może się nam stać coś złego', 'on sądzi, że może się stać coś złego'⁴.

J.D. Apresjan, omawiając pojęcie *uczucie*, wydziela w portrecie tego pojęcia sześć faz następujących jedna po drugiej. Zwróćmy uwagę na trzy pierwsze: 1) początek emocji z fizyczną percepcją i umysłową kontemplacją (przyczyny emocji), 2) ocena racjonalna czynnika powodującego emocję, 3) uczucie właściwe, czyli „stan duszy”⁵. W wypadku *strachu* i *lęku* dwie pierwsze fazy mogą być przez podmiot prawidłowo zidentyfikowane, natomiast w wypadku *obawy* sąd danego podmiotu na temat tego, co się może zdarzyć przypomina procesy hipotetyczne: X przypuszcza, że... Sąd oparty jest na jego doświadczeniu, posiadanej wiedzy o świecie z jednej strony oraz na subiektywnym przekonaniu o możliwości takiego, a nie innego rozwoju sytuacji z drugiej. Tak kształtuje się przypuszczenie, że stanie się tak, a nie inaczej. Wystarczy wyobrażenie sobie niebezpiecznej sytuacji: *Podobny jestem do człowieka, przyzwyczajonego do obawiania się strachów, który spokojnie siedzi przy lampie i sam się dziwi bojaźni, która go dręczy w ciemności* (SJP).

W słownikach objaśniających wyrazy *obawa*, *opasenie* definiowane są jako nazwy stanu niepokoju, niepewności, co do skutków, następstw czegoś, jako wyrazy, oznaczające także przecucie niebezpieczeństwa, stan oczekiwania czegoś: *Петр начал готовиться к пурге, страшному бичу тундры. Однако опасения не оправдались: снег к утру кончился, туча проплыла на юг* (БАС). *Obawy okazały się nieuzasadnione* (SJP). W nowym słowniku synonimów odnotowane są asocjacje zachodzące między rzeczownikiem *opasenie* a czasownikiem *ждать*⁶. O stanie oczekiwania mówi się także przy definiowaniu znaczenia wyrazów *przecucie*, *предчувствие*.

Obawa nie łączy się z żadnym bezpośrednim przeżyciem, stan obawy nie podlega większej lub mniejszej intensywności, nie powiemy: * *obawiać się strasznie, mocno, bez pamięci...*, * *opasаться безумно, страшно, жутко...*, gdyż wyrazy te nie łączą się z przysłówkami gradualnymi, oznaczającymi wysoki stopień intensywności, nacechowanymi emocjonalnie, podobnie jak rzeczowniki *obawa*, *opasenie*, a także rzeczownik *боязнь*, oznaczający uczucie ze zwykle określoną przyczyną, nie występuje z przymiotnikami o podobnych cechach, por. trudne do zaakceptowania: * *Он думал об этом с сильной боязнью*⁷. *Obawa* może być tylko: *poważna, uzasadniona, bezpodstawna*. *Lęk* może być *silny*, a, gdy oznacza stany nerwicowe, może być *paniczny*: *Tu i tam chwila nieuwagi, brak [...] decyzji lub paniczny lęk powoduje strach jednostki* (SJP). Wysoki stopień intensywności cechy jest natomiast oznaczany w odniesieniu do rzeczowników *strach*, *страх*, *bać się*, *бояться*: *strach silny, paniczny, zwierzęcy; bać się śmiertelnie, okropnie, jak ognia; страх сильный, смертельный*,

⁴ A.M. Lewicki, *Definiowanie a opis znaczenia frazeologizmów*, [w:] *Frazeologia słowiańska*, pod red. M. Balowskiego, W. Chlebdy, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2001, s. 106.

⁵ J. Apresjan, *Naiwny obraz świata a leksykografia*, „Etnolingwistyka”, nr 6, pod red. J. Bartmińskiego, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1994, s. 6–8.

⁶ *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*, pod red. Ю.Д. Апресяна, Издательство „Языки славянской культуры”, Москва–Вена 2004, s. 60–61.

⁷ *Ibidem*, s. 1109–1110.

безумный, панический, неподдельный; бояться страшно, ужасно, смертельно, как огня.

Wróćmy jeszcze do wspomnianego wcześniej stanu oczekiwania, który bliski jest uczuciu strachu oraz stanowi obawy. A. Kiklewicz, badając semantykę strachu, mówi, że uczucie to powodowane jest myślą o stanach, jakie zajdą w przyszłości. „*Źródło lęku znajduje się w przyszłości, więc ten, kto nie myśli o przyszłości, nie ma się czego bać*” – mówi cytowany przez niego M. Kundera⁸. Odniesienia do przyszłości są zarówno sprawą czasu, jak i modalności: mogą spotkać nas rzeczy dobre, mogą złe – wypowiedzi o przyszłości są zatem zmodalizowane subiektywnie.

W jednym ze słowników objaśniających wyraz *опасение* definiowany jest jako: ‘предчувствие опасности, беспокойствия’; *предчувствовать* jako: ‘заранее чувствовать’ (БАС). *Przeczuć* można określić w ślad za J. Puzyniną, jako oparte na intuicji, instynkcie i/lub innych uczuciach przekonanie, że coś się stanie; przekonanie, to może być niejasne; zazwyczaj towarzyszy mu jakieś (najczęściej negatywne) uczucie. Na pierwszy plan wysuwają się stany świadomości, między nimi a uczuciami pomostem jest instynkt i intuicja, które nie poddają się rozumowaniu. Mówimy o przeczuciach nagłych zmian, nieszczęścia, śmierci⁹. Charakteryzując przeczuć, zaznaczmy, że ten „stan duszy” nie występuje u wszystkich ludzi: *Рокотов был одарен способностью предчувствовать несчастье* (МАС). *Przeczuć* dotyczy zazwyczaj spraw ważnych dla odczuwającego lub jego bliskich, przeczuwa się raczej wydarzenia złe. Por. wyrażenia: *straszne, niepokojące przeczucie, przeczucie nieszczęścia, owładnięty złym, strasznym przeczuciem* (SJP), *страшное предчувствие, предчувствие беды, предчувствие опасности, предчувствие скорой смерти, охваченный дурным предчувствием, быть во власти плохого предчувствия. В последнее время, господа, меня томит какое-то страшное предчувствие, мысль о близкой смерти* (БАС). Ale *przeczuć* można określić także jako: ‘X jest gotów przeżyć coś innego’, oczekiwać jakichś przeżyć’ i wtedy możemy powiedzieć: *предчувствие счастья, доброе предчувствие*. Por. jak przedstawia A. Kuprin „stan duszy” jednej z postaci: *Я долго глядел в темноту, прислушиваясь к частым, удаляющимся от меня шагам. Вдруг внезапный ужас предчувствия охватил меня*¹⁰. I w innym utworze tego pisarza zgoła odmienny metaforyczny obraz: *Сердце замерло у меня в груди от какого-то сладкого предчувствия* (БАС).

W wypadku obawy i złych przeczuć emocje pojawiają się zarówno wtedy, gdy możemy jeszcze zmienić bieg wydarzeń, zapobiegając niekorzystnym i często niespodziewanym zdarzeniom, jak i wtedy, gdy niekorzystnego dla podmiotu rozwoju sytuacji nie da się już zatrzymać. Odzwierciedlają to utrwalone w języku struktury. Pierwszą sytuację ilustrują przytaczane przez M.I. Michelsona: *Опасенье – половина спасенья. Без опасенья в путь не ходи* (‘bądź ostrożny w podróży’). Por. także ich zastosowanie w tekście: *По нынешнему времени завсегда надо опаску держать – сам знаешь, что от малого опасенья живет великое спасенье*. W drugim

⁸ A. Kiklewicz, *Zrozumieć język. Szkice z filozofii języka, semantyki, lingwistyki komunikacyjnej*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2007, s. 262.

⁹ J. Puzynina, op. cit., s. 15.

¹⁰ А.И. Куприн, *Поединок*, Издательство „Художественная литература”, Москва 1967, s. 205.

przypadku pozostaje odwołanie się do działania sił wyższych: *Береженого Богъ бережет*¹¹ – *Strzeżonego pan Bóg strzeże*.

Wróćmy jeszcze do sposobów zapobiegania spodziewanym jakimś niekorzystnym sytuacjom, jakie się mogą w przyszłości pojawić. Jeżeli X myśli: *obawiam się, lękam się, boję się, tam złe przeczucia, chcę uniknąć złych zdarzeń*, to zwykle stara się podjąć działania temu zapobiegające. Sytuację taką ilustrują wyrażenia: *na wszelki wypadek, на всякий случай, в случае чего* nazwane przez jedną z pisarek kluczowymi: *Утром Шая остановил меня на проходной и сказал, чтобы я передвинула стол в моем кабинете в прежнее положение, а то, не дай Бог, в случае чего, пристрелят через окно в затылок* – ‘przestaw na wszelki wypadek biurko, będę się mniej o ciebie bał, jeśli, nie daj Boże, coś się zdarzy...’ *О том, что в моей новой должности ключевыми словами станет оговорка „в случае чего” я поняла еще в Иерусалиме...* – pisze dalej D. Rubina. I inny przykład, gdzie owo „в случае чего” towarzyszy czynności: *Возьми-ка... – Вот в случае чего... Когдаходишь в темный подъезд... Да не бойся, это всего лишь лазерный фонарик...*¹² – ‘weź na wszelki wypadek, a nuż się przyda, żeby pomóc ci w trudnej sytuacji, jeśli się w takiej znajdziesz’.

Do wyrazów kluczowych zalicza wyrażenia *в случае чего, на всякий случай* także A.D. Szmielow, który objaśnia je w następujący sposób: ‘zdarzyć się mogą różne rzeczy, wszystkiego nie przewidzisz; mogą się przydać różne środki, którymi człowiek miał szczęście dysponować’¹³. A zatem, podobnie jak w przykładach przytaczanych przez Michelsona, możemy wyodrębnić w nich znaczenie ‘bądź ostrożny, strzeż się sam’.

Co może być inną jeszcze reakcją na obawy i złe przeczucia? Może być tabuizacja wyrażeń językowych, nazywających złe rzeczy, których nie chcemy wywołać, mówiąc o nich, np. o przeczuwanej czyjejś śmierci. Milczymy i pewna informacja ma zostać, jak mówiła J. Rokoszowa, „milczącym składnikiem”. Milczenie w tym wypadku ma mieć siłę sprawczą, dotyczy czegoś, co może nie zaistnieć¹⁴. Jeżeli powiedzieliśmy, odwołujemy się do wyrażeń lub czynności magicznych i np. mówimy: *odpukaj w niemalowane drzewo* ‘oby się nie zdarzyło’ bądź wykonujemy ową czynność. Taka reakcja znana jest też Rosjanom.

Reakcją na uczucie niepokoju, oczekiwania na zdarzenia, które mogą być niepomyślne, jest również wspomniane wcześniej odwołanie się do siły wyższej. Służą temu zarówno wyrażenia mówiące o tym, że Bóg jest siłą sprawczą: *как Бог даст; чем Бог порадует, так и будет; jak Bóg da; w Bogu nadzieja*, jak i zawarte w modlitwach prośby o interwencję boską: *от всяких бед нас освободи, od wszelkiego złego zachowaj nas Panie; od nagłej i niespodziewanej śmierci, od powietrza, głodu, moru, ognia i wojny zachowaj nas Panie; Избави Бог от наглої смерти*. Por. też zamówę jako prośbę skierowaną do Przenajświętszej Bogurodzicy: *О, всемилостливейшая*

¹¹ М.И. Михельсон, *Русская мысль и речь: Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний*, Издательство „Терра” – „Терра”, Москва 1944, т. 1, s. 11.

¹² Д. Рубина, *Синдикат*, Издательство „Эксмо”, Москва 2007, s. 11.

¹³ А.Д. Шмелев, *Русский язык и внеязыковая действительность*, Издательство „Языки славянской культуры”, Москва 2002, s. 398–399.

¹⁴ J. Rokoszowa, *Milczenie jako fakt językowy*, „Biuletyn PTJ”, zeszyt L, 1994, s. 41.

*Госпожа Богородица, воздвигни нас из глубины греховныя, избави нас от глада, от губительства, от труса и потопа, от огня и меча, [...] от напрасной смерти, от нападения вражеся, от тлетворных ветров и смертельной язвы, от всякого зла*¹⁵.

Podobną rolę spełniają też magiczne praktyki, polegające na zamawianiu odpro-wiedniami słowami np. chorób ludzi i zwierząt domowych, np. *Заговариваю я у раба Божия (такого-то) двенадцать скорбных недугов от трясовицы, от колючки, от свержева, от огневицы, от колотья, от дерганя, от морганя, от слепоты, от глухоты...*¹⁶

Przeciwwagę dla złych przeczuc stanowi nadzieja. Jordanskaja pisze, że z wyra-zami *mieć nadzieję*, *надеяться* wiąże się ciekawy przypadek antonimii: jest ono an-tonimiczne w stosunku do dwóch czasowników: *rozpaczać (отчаиваться)* i *bać się (бояться)* – w wyrazie *надеяться*, zawarte jest założenie, że pozytywny rozwój wy-darzeń jest wysoce prawdopodobny, natomiast gdy mówimy *strach, obawa*, praw-dopodobne jest wydarzenie, które jest złem. Przeciwwstawienie zawarte jest więc w wyrażeniach receptywnych. Jordanskaja przytacza przykłady przeciwwstawienia tych rzeczowników: *Бędziemy dzielić strach i nadzieję...; Istnieją sytuacje, w których strach i nadzieja zlewają się w jedno*¹⁷.

Apresjan, przy objaśnianiu znaczeń leksemu *надежда* i innych leksemów, przy-pomina, jak postępował Spinoza, który omawiając znaczenie, próbował sprowadzić dużą liczbę pojęć złożonych do niewielkiej liczby pojęć prostych. I tak, objaśniając np. wyraz *надеяться* (i inne wyrazy) wprowadzał pojęcie przyszłości i dwie proste binarne cechy: 'dobry – zły', i 'rzeczy przypadkowe (mogą nastąpić lub nie nastą-pić) – rzeczy konieczne (muszą nastąpić)'. *„Если поjmujemy, że spodziewana rzecz jest добра i może się zdarzyć, то душа otrzymuje стąd постаć званą надеждою”* – cytujemy Spinozę w ślad za Apresjanem i autorem przekładu¹⁸. W wypadku *пречзучия* różni-ca tkwiłaby w pierwszej opozycji 'dobry – zły'.

Jeżeli mówimy *надеяться, mieć nadzieję*, w równym stopniu bierzemy pod uwagę emocje, ocenę intelektualną i życzenie, aby się spełniło. Spośród omawianych wyrazów *надеяться* jest jedynym, w którym zawarte jest radosne oczekiwanie zdarze-nia, któremu towarzyszy poprawa samopoczucia oczekującego, co ilustruje zdanie: *Они [старики-эмигранты] надеются, уж недолго ждать – /Воскреснет твер-дый знак, вернутся ять с фитою и засияет жизнь эпохой золотою (Иванов)*¹⁹.

Mówiąc o poczuciu bezsilności człowieka w odniesieniu do własnej przyszło-ści, o przeczuciach, nie sposób nie wspomnieć o tym, że człowiek przeciwdziała im nie tylko przy pomocy wyrażen, którym przypisuje funkcję stanowiącą, zakłęb magicznych, ale także starając się przyjąć wygodniejszą dla siebie postawę życio-wą, którą możemy określić jako ucieczkę od tkwiącej w naszej mentalności obawy

¹⁵ М. Забылин, *Русский народ. Обычаи, обряды, предания, суеверия*, Издательство „Русская книга”, Москва 1996, s. 321.

¹⁶ Ibidem, s. 321.

¹⁷ J. Jordanskaja, op. cit., s. 121; por. też: A. Kiklewicz, op. cit., s. 258.

¹⁸ J.D. Apresjan, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wydawnictwo „Osso-lineum”, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 26.

¹⁹ *Новый объяснительный словарь синонимов...*, op. cit., s. 565.

o przyszłość. Odzwierciedla ją rosyjski wyraz *авось*²⁰ (*авось все обойдется благополучно*), polskie *a nuż* (*a nuż się uda*), a także wyrażenia takie jak: *якоś то będzie, як Бóg да, как Бог даст, чем Бог порадует, так и будет*; a także inne, mniej znane: *Дает бог и жиду и злomu цыгану; Дал бог рыбу, даст и хлеба; Дал Бог день, даст и пищу; Бог не без милости, казак не без счастья*²¹. Tego typu wyrazu i wyrażenia charakteryzują postawę życiową, którą, w ślad za jednym z rosyjskich słowników paremii można nazwać: *неунывающий Россиянин*²², czyli: Rosjanin, którego nie opuszcza nadzieja, por. przytaczane przez W. Dala porzekadło: *Век живи, век надейся*²³. Sam wyraz *авось*, zaliczany, podobnie jak *на всякий случай, в случае чего*, do słów-kluczy, oznacza jednak inną od tych ostatnich, inaczej ocenianą postawę, przed którą należy przestrzec, por. *Авосью верь не вове, Авось да как нибудь могут в ланти обуть, Авось да небось никого не кормят*²⁴, por. polskie: *Nadzieja – matka głupich*.

Obawa i przeczucie łączą się z oczekiwaniem czegoś nieokreślonego, dlatego oczekując nie tylko przyjmujemy albo postawę 'bądź ostrożny, strzeż się sam', albo postawę 'jakoś to będzie, jak Bóg da'. W jednym i drugim wypadku jednak człowiek na tym nie poprzestaje i doszukuje się już nie w języku, a w wydarzeniach zapowiedzi tego, co nastąpi, o czym świadczą liczne zakorzenione w obyczajach wróżby, wiara w sny, dobre i złe znaki.

Skróty

БАС – *Словарь современного русского литературного языка*, Изд. Академии наук СССР, Москва–Ленинград, т. I–XVII, 1950–1965.

МАС – *Словарь русского языка*, под. ред. А.П. Евгеньевой, Изд. Академии наук СССР, Москва, т. I–IV, 1981–1984.

SJP – *Słownik języka polskiego*, pod. red. W. Doroszewskiego, Wyd. PWN, Warszawa, т. I–X, 1958–1969.

Концептуализация опасения в русском и польском языках

Резюме

В статье проводится семантический анализ группы лексем, обозначающих чувства человека, связанные с его представлением о будущем, которое может оказаться неблагоприятным. Автор описывает, как воспринимается опасение, беспокойство, страх, предчувствие плохого, а также надежда на благополучие. Приводит примеры языковых и внеязыковых действий, производимых человеком для того, чтобы избежать несчастья, примеры его поведения перед лицом опасности.

²⁰ Por. informacje o tym wyrazie w: А.Д. Шмелев, op. cit., s. 396–397; T. Żeberek, *Oznaczenie nieoczekiwanego zdarzenia*, [w:] *Słowo i tekst w opisie porównawczym*, pod red. A. Czapiği, Z. Czapiği, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2010, s. 206.

²¹ В. Даль, *Пословицы русского народа*, Издательство „Художественная литература”, Москва 1989, т. 1, s. 42–43.

²² В.И. Зимин, *Словарь-тезаурус русских пословиц, поговорок и метких выражений*, Издательство „АСТ-ПРЕСС”, Москва 2008, s. 45.

²³ В. Даль, op. cit., s.42.

²⁴ В.И. Зимин, op. cit., s. 109, 444.